

DELEGATURA MINISTERSTWA PRACY I OPIEKI SPOŁECZNEJ W TEHERANIE W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ – CHARAKTERYSTYKA DZIAŁAŃ EDUKACYJNYCH DLA POLSKICH UCHODźCÓW

Katarzyna Śliwak, katarzyna.sliwak@poczta.onet.pl
Uniwersytet Wrocławski
Pl. Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław

STRESZCZENIE

Ewakuowana grupa uchodźcza z ZSRR do Iranu została skoncentrowana w Teheranie, Isfahanie, Ahwazie. Wraz z ich pojawieniem się rząd emigracyjny powołał Delegaturę Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, w ramach którego działał Referat Szkolno-Oświatowy. Zapewnienie możliwości edukacji w trudnych warunkach stało się wyzwaniem polityków Stronnictwa Ludowego, które stanowiło grupę dominującą wśród polonijnej sceny politycznej Iranu. W artykule autorka porusza ważne kwestie związane z polityką i oświatą na Bliskim Wschodzie. Przedstawi sylwetki Wiktora Styburskiego oraz Franciszka Halucha. Na podstawie źródeł archiwów Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie oraz Archiwum Akt Nowych w Warszawie zostaną ukazane podejmowane przez MPiOŚ działania oświatowe oraz ich reperkusje dla sytuacji nauczycieli polskich oraz Polaków żyjących w Iranie. W artykule pojawiają się również informacje o warunkach pracy nauczycieli, ich płacach, problemach aprowizacyjnych, administracyjnych dotyczących zarządzania placówką oświatową.

Słowa kluczowe: Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, Teheran, Wiktor Styburski, Franciszek Haluch, Szkolnictwo na Bliskim Wschodzie.

Delegation of the Ministry of Labour and Social Welfare in Teheran during the Second World War – characteristics of educational activities for Polish refugees.

ABSTRACT

As a result of the evacuation of the Polish Army in the USSR in Iran was a large group of refugee concentrated in Tehran, Isfahan, Ahwaz. Polish government-in-exile has called the Delegation of the Ministry of Labour and Social Welfare. Providing educational opportunities in difficult conditions has become a challenge politicians People's Party, which was the dominant group in the political scene of Iran. In this paper the author addresses important issues related to politics and education in the Middle East. Author presented figure Wiktor Styburski and Franciszek Haluch. The paper based on the source archives of the Polish Institute and Museum of General Sikorski in London and the State Archives in Warsaw will be shown undertaken by Delegation of the Ministry of Labour and Social Welfare educational activities and their repercussions on the situation of Polish teachers and Poles living in Iran. The article will be also inform about the working conditions of teachers, their salaries, the problems of food supply, problems of management educational institution.

Keywords: Delegation of the Ministry of Labour and Social Welfare, Teheran, Franciszek Haluch, Wiktor Styburski, Education in the Middle East.

Podczas II wojny światowej polscy emigranci oraz uchodźcy wojenni mogli liczyć na pomoc ze strony różnych instytucji. Jedną z nich było utworzone w październiku 1939 r. Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej. Na mocy uchwały Rady Ministrów z dnia 10.01.1940 r. Ministerstwo otrzymało uprawnienia do wypłacania zasiłków uchodźcom cywilnym i sprawowało nadzór nad wszystkimi organizacjami pomagającymi uchodźcom¹. Funkcję Ministra Pracy i Opieki Społecznej od 2.10.1939 r. aż do 24.11.1944 r. pełnił Jan Stańczyk, związany ze środowiskiem Polskiej Partii Socjalistycznej².

¹ M. Hulaś, *Goście czy intruzy? Rząd polski na uchodźstwie IX 1939-VII 1943*, Warszawa 1996, s. 172-174.

² W rządzie na uchodźstwie J. Stańczyk był politykiem najdłużej pozostającym na stanowisku ministra, mimo iż był osobą krytykowaną. Po jego dymisji Premier Tomasz Arciszewski nie powołał nowego ministra, tylko sam jako nowy premier objął ten urząd. Zob. więcej: B. Kroll, *Struktura polskich centralnych władz emigracyjnych w latach 1939-1945*, [w:] „Czasopismo Historyczno-Prawne” 1976, t. 28, z. 2, s. 227-228.

Zgodnie z uchwałą Rady Ministrów z dnia 1.03.1940 r. na obszarach, gdzie znajdowali się polscy uchodźcy, zostali wyznaczeni delegaci rządu ds. opieki, których zwierzchnikiem był Minister Pracy i Opieki Społecznej. Pierwsze takie komitety powstały w Rumunii i na Węgrzech³. Na obszarze Bliskiego Wschodu pierwsza Delegatura MPiOS została zlokalizowana w Palestynie, gdzie 27.03.1941 r. na delegata MPiOS został mianowany Tadeusz Lubaczewski, wcześniej pracujący w Poselstwie RP w Belgradzie, Centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Ambasadzie RP w Bukareszcie⁴.

Powstanie kolejnej Delegatury na wspomnianym obszarze wiązało się z masową ewakuacją ludności polskiej z ZSRR przeprowadzoną na mocy układu Sikorski- Majski. Gen. Władysław Sikorski po rozmowach z Józefem Stalinem napisał w liście do Winstona Churchilla o przeniesieniu części wojska polskiego z ZSRR na Środkowy Wschód. Anglicy specjalnie na tę okoliczność utworzyli *Polish Evacuation Staff* (PES) pod kierownictwem płk. Alexandra Rossa. W sierpniu 1941 r. Iran znajdował się pod okupacją brytyjsko-sowiecką, toteż fakt założenia obozów uchodźczych oraz transport osobowy do portu Pahlevi wymagał otrzymania pozwolenia od władz sowieckich. Takie pozwolenia polskie władze uzyskiwały 24.03.1942 r., a następnego dnia rozpoczęto proces ewakuacji⁵. Brytyjczycy pomoc Polakom zorganizowali bardzo dobrze. W akcję był zaangażowany (oprócz wspomnianego już płk. A. Rossa) brytyjski attaché wojskowy gen. Fraser, a nad zaopatrzeniem obozów czuwał bryg. Crampton⁶. Polski rząd na uchodźstwie w Londynie początkowo (uchwałą z 31.03.1942 r.) zatwierdził dwa pełnomocnictwa dotyczące pełnienia funkcji delegatów ds. opieki nad ewakuowanymi dla W. Styburskiego (radcy finansowego pracującego w Poselstwie RP w Teheranie) oraz gen. Józefa Zajęca (dowódcy Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie)⁷. Tak więc kilka dni później 4.04.1942 r. utworzono delegaturę MPiOS w Teheranie, która działała na tym terenie do końca działań wojennych.

POSTAĆ WIKTORA STYBURSKIEGO I FRANCISZKA HALUCHA

Do kręgu osób sprawujących najważniejsze funkcje, jeżeli chodzi o kwestię opieki nad uchodźcami, możemy zaliczyć W. Styburskiego oraz F. Halucha. W. Styburski urodził się w roku 1902 w Pobodziskach. Ukończył ekonomię na Uniwersytecie Poznańskim. Następnie po studiach pracował w Banku Polskim w Poznaniu oraz Krakowie. Ożenił się z Jadwigą Nitecką w 1936 r. Przed wojną awansował na stanowisko wicedyrektora Banku Polskiego w Warszawie. Wraz z wybuchem wojny został wyznaczony na konwojenta polskiego złota, które miało dotrzeć do Rumunii. Złoto umieścił na statku płynącym przez Bejrut do portu Lorient we Francji, skąd przewiózł je do afrykańskiego Dakaru i do Kaynes. Po zakończeniu tej trudnej misji został pracownikiem MPiOS w Teheranie⁸. Pełnił równocześnie funkcję Delegata Rządu ds. ewakuacji cywilów, miał opinię: >>>„człowieka wielkich zdolności organizatorskich, a jednocześnie dobre serce i czułe sumienie społeczne. Zupełnie apolityczny i oddany swojej pracy [...] potrafił pozyskać dużo zaufania”<<<⁹.

Do Delegatury MPiOS w celu wizytacji tej jednostki administracyjnej (podlegającej Rządowi na Uchodźstwie) udał się prof. Stanisław Kot, któremu Rząd Londyński nadał status Delegata ds. polskich na Środkowym Wschodzie. W. Styburski mógł liczyć na poparcie ze strony Ministra Pełnomocnego na Iran, Karola Badera, który pełnił równocześnie funkcję kierownika Poselstwa RP w Teheranie. Zdaniem prof. Kota K. Bader doskonale wiedział o wszystkich działaniach W. Styburskiego. Zaproponował Styburskiemu zatrudnienie w MPiOS w Teheranie byłych pracowników ambasad i placówek dyplomatycznych z ZSRR, ale ten nie przystał na jego propozycję. W styczniu 1943 r. W. Styburski został przeniesiony do Indii do tamtejszej Delegatury MPiOS w Bombaju. Jego miejsce w Teheranie zajął F. Haluch¹⁰.

F. Haluch urodził się w 1893 r. W okresie międzywojennym wstąpił do PPS. Wiadomo, że wtedy pełnił funkcję sekretarza generalnego Związku Pracowników Przemysłu Naftowego. Działał w Borysławiu. Brał udział w tworzeniu ustawy o ułatwieniach w poszukiwaniu i wydobywaniu minerałów bitumicznych¹¹. Przebywał na zesłaniu w łagrze w Kołymie,

3 J. Kulnianiin, *Z badań nad działalnością społeczną i opiekuńczą rządu RP na emigracji w latach 1939- 1944*, [w:] „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 2, s. 65-66.

4 *Polska służba zagraniczna po wrześniu 1939 r.*, Londyn 1954, s. 113.

5 L. Beldowski (red.), *Polacy w Indiach 1942- 1948 w świetle dokumentów i wspomnień*, Warszawa 2002, s. 12.

6 K. Walaszczyk, *Środkowy Wschód w latach II wojny światowej. Relacje i działania polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w Iranie, Iraku i Afganistanie*, Toruń 2012, s. 133.

7 *Protokół posiedzenia z dnia 31.03.1942*, [w:] M. Zgórnjak (red.), *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 4, Kraków 1998, s. 197.

8 L. Beldowski (red.), dz. cyt., s. 46.

9 Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego (dalej: IMPS), A. 12. 478/ 10- Ambasada RP w Londynie, Poselstwo RP w Teheranie do MSZ, Pismo z dnia 17.07.1942 r., k. 1-2.

10 IMPS, A. 12. 53/ 11H, Poselstwo RP w Teheranie do MSZ, Pismo z 16.11.1942, k. 1; K. Walaszczyk, dz. cyt., s. 207- 209.

11 F. Haluch, *Ustawa o ułatwieniach w poszukiwaniu i wydobywaniu minerałów bitumicznych*, Druk. Tow. Szkoły Ludowej, <http://w.bibliotece.pl/books/e998c8a9c2e840ec9b734a0885acea99/>, 02.11.2014 r.

skąd w 1941 r. został uwolniony po podpisaniu układu Sikorski-Majski. Wówczas pojawił się w szeregach Komitetu Zagranicznego PPS obok działaczy takich, jak: Adam Ciołkosz, Ludwik Grosfeld, Jan Stańczyk, Adam Pragier, Bronisław Skalak, Jan Kwapiński¹². Został powołany do pełnienia funkcji Delegata MPiOS na Środkowym Wschodzie w styczniu 1943 r.

Początek sprawowania urzędu zbiegł się ze wznowieniem ewakuacji uchodźców z Iranu, którą planowano ostatecznie zakończyć w lipcu 1943 r. Do osób przeciwnych dokonaniu całościowej ewakuacji można zaliczyć Ministra Pracy J. Stańczyka oraz dużą rzeszę samych uchodźców. Osoby chcące zostać w Iranie musiały okazać władzom stosowne zaświadczenia o braku przeciwwskazań ze strony irańskiej do ich dalszego pobytu, a także zrzec się pomocy materialnej ze strony polskiej (dotyczyło to również uchodźców, którzy po wojnie wróciliby do Polski)¹³.

Kwestia ewakuacji uchodźców była poruszana na forum przez szereg osób z resortu opieki społecznej, spraw wewnętrznych oraz zagranicznych. Zajmowali oni różne stanowiska i to niestety wpłynęło na szereg konfliktów personalnych. Jednym z nich był konflikt między F. Haluchem a Jerzym Górszczykiem, kierownikiem referatu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Teheranie. Haluch składał uchodźcom propozycję pozostania w Iranie, sam otwarcie mówił o okropnych warunkach życia w Indiach. Z jego zdaniem nie zgadzał się poseł K. Bader, który proponował redukcje w MPiOS i odwołanie F. Halucha ze stanowiska delegata. Wszystkie sprawy, którymi dotychczas zajmowało się MPiOS, zostałyby wtedy przejęte przez Poselstwo RP w Teheranie¹⁴. F. Haluch mógł liczyć na poparcie ze strony ministra Stańczyka, toteż nie został zdymisjonowany. Skonfiskował pismo „Zielony Sztandar” redagowane przez SL (przy jego redagowaniu brał udział wspomniany już J. Górszczyk) oraz zakazał w obozach kolportażu wszelkiej prasy niezwiązanej z materiałami wydawanymi przez MPiOS. Działacze SL skrytykowali politykę F. Halucha dotyczącą obsadzania stanowisk, na które głównie byli mianowani zwolennicy delegata. W sierpniu 1943 r. Sekretariat SL oficjalnie zawiesił współpracę z PPS, a działaczy oskarżono o sympatie piłsudczykowski¹⁵. Ten antagonizm między dominującymi polskimi partiami politycznymi na terenie Iranu spowodował zmianę na stanowisku Delegata. Od września 1944 r. delegatem MPiOS w Teheranie został Stanisław Pokładzki, wcześniej będący członkiem komisji rewizyjnej w delegaturze¹⁶. Nominacja jego osoby na tę funkcję została bez entuzjazmu przyjęta w kręgu brytyjskim, bowiem uważano go za kandydata pozbawionego specjalnych kwalifikacji, jednak po wcześniejszych problemach F. Halucha jego zadaniem było uspokojenie sytuacji. K. Bader uważał go za człowieka >>„przyzwoitego oraz taktownego, ale lęklivego i słabego<<”¹⁷. Kolejna zmiana personalna w Delegaturze MPiOS w Teheranie była spowodowana przeniesieniem Artur Szewczyk, wcześniejszego zastępcy Delegata do nowo utworzonej Delegatury MPiOS w Nairobi. Na jego miejsce został mianowany Władysław Kłopotowski, wcześniej pełniący funkcję kierownika Wydziału Rachunkowego¹⁸. Konflikty między głównymi ugrupowaniami polskimi wśród uchodźców w Iranie spowodowały przede wszystkim brak stabilności władzy, czego wynikiem były przedstawione roszady personalne.

STRUKTURA DELEGATURY MPiOS W TEHERANIE

Struktura administracyjna Delegatury MPiOS w Teheranie w pierwszych latach funkcjonowania parokrotnie była zmieniana. Pierwotnie została podzielona administracyjnie na Biuro Centralne (oraz z podległymi: sekretariatem, kancelarią, referatem prawnym oraz referatem statystycznym). Obok Biura utworzono Wydziały: Administracyjny, Zaopatrzenia, Społeczny, Organizacyjno-Personalny oraz Zdrowia. Delegatura sprawowała kontrolę nad Głównym Szpitalem Cywilnym w Teheranie, Szpitalem PCK, Centralną Składnicą Sanitarną, Ekspozyturą w Pahlevi, Przedstawicielstwem Poselstwa RP w Ahwazie, Przedstawicielstwem Poselstwa RP w Meszhedzie. Na skutek dużej ilości zadań podjęto decyzję o reorganizacji administracji Delegatury MPiOS w Teheranie. W listopadzie 1942 r. kompetencje zostały rozgraniczone pomiędzy: Biuro Ogólne, Wydziały: Społeczny (podzielono na: Społeczny i Kulturalno-Oświatowy, wydział ten zajmował się prowadzeniem ewidencji, organizacją placówek oświatowych oraz życia kulturalnego) Administracyjny, Zaopatrzenia, oraz samodzielne Referaty: Bezpieczeństwa, Porządku, Wojskowy i Techniczno-Budowlany. Dość szybko, bo w grudniu 1942 r., zlikwidowano Biuro Ogólne, Wydział Administracyjny i Społeczny oraz wszystkie referaty. Powołano do istnienia Wydziały: Rachunkowy, Zaopatrywania, Służby Zdrowia, Kulturalno-Oświatowy i Szkolny, Prasowy oraz Komisję Rewizyjną.

12 D. Urzyńska, *Polski ruch socjalistyczny na obczyźnie w latach 1939-1945*, Poznań 2000, s. 46.

13 Archiwum Akt Nowych (dalej. AAN), Poselstwo RP w Teheranie, Zarządzenie o ewakuacji uchodźców polskich z Iranu posta K. Badera z 6.03.1943 r., sygn. 592, k.45.

14 AAN, HI-MSZ- Archiwum Mikołajczyka, Telegram szyfrowy K. Badera do R. Raczyńskiego z 23.08.1943 r., k. 122.

15 IPMS, PRL. 51- Prezydium Rady Ministrów- Archiwum Libermanowej, Depesza J. Górszczyka z 27.08.1943 r., k. 124.

16 IPMS, A.11E/838, Pismo S. Pokładzkiego do sekretarza generalnego MPiOS A. Urbańskiego z 23.04.1945 r., k. 122.

17 AAN, HI-MSZ, Telegram szyfrowy K. Badera z 12.07.1944 r., k. 852.

18 IPMS, A.11E/1100, Telegraf szyfrowy radcy W. Okońskiego z Poselstwa RP w Teheranie do MSZ Z 19.07.1945 r., k. 423.

Po objęciu delegatury przez F. Halucha w marcu 1943 r. ostatecznie ukształtowała się jej struktura. Sekretariat (z kancelarią) zajmował się sprawami administracyjnymi. Koordynował pracę Referatów: Prawnego, Personalnego i Wojskowego. Pracownicy sekretariatu tworzyli sprawozdania dla delegatury. Referat Prawny dbał o poprawność przebiegu prac legislacyjnych, udzielał pomocy prawnej uchodźcom. Referat Personalny nadzorował obsadę kadrową delegatury, natomiast referat wojskowy gromadził informacje o poborze wojskowym czy stosunku uchodźców do służby wojskowej¹⁹. Oprócz wyżej wymienionych referatów podległych organizacyjnie pod sekretariat powołano do istnienia Wydziały: Rachunkowy, Zaopatrywania, Ewidencji i Pracy, Bezpieczeństwa i Porządku, Służby Zdrowia, Prasowy, Kulturalno-Oświatowy. Wydział Rachunkowy prowadził księgowość, zajmował się sporządzaniem bilansów oraz sprawozdań finansowych. Wydział Zaopatrywania dbał o aprowizację uchodźców w żywność, odzież, lekarstwa, środki czystości itp. Wydział ten zarządzał fermą hodowlaną, piekarnią, masarnią, posiadał własne magazyny. Zatrudniał kierowców do transportu uchodźców. Kolejny Wydział Ewidencji i Pracy sprawował pieczę nad statystyką zatrudnienia uchodźców oraz ich relokacją. Pomagał w znalezieniu pracy poza obozami. Pod jego jurysdykcją znajdował się referat pocztowy oraz techniczno-budowlany. Wydział Bezpieczeństwa i Porządku pełnił rolę „obozowej policji”. Jego pracownicy byli umundurowani, rekrutowani wśród mężczyzn powyżej 18 r.ż. Wydział prowadził statystyki dotyczące przestępstw, powoływał komisje porządkowe, które były odpowiedzialne za rozstrzygnięcie w sprawach dotyczących naruszenia dyscypliny w obozie. Wydział Służby Zdrowia kontrolował placówki sanitarne, higienę w obozach, zaopatrywał placówki służby zdrowia. Wydział Prasowy wydawał czasopismo „Polak w Iranie” (od czerwca 1942 r.). Jego redaktorami byli: Antoni Ściborski, B. Skalak, Tadeusz Ehrenberg, Roman Boski²⁰. W opinii uchodźców pismo nie spotkało się z uznaniem wśród czytelników, a jedynie przedstawiało w wielu sprawach punkt widzenia Delegatury MPiOS. Wydział Kulturalno-Oświatowy pod kierownictwem Zygmunta Klemensiewicza prowadził kursy językowe, świetlice, organizował imprezy kulturalne, odczyty. Odgrywał dość istotną rolę w procesie integracji środowiska uchodźczego. Początkowo, do lipca 1943 r., organizacyjnie pod wspomniany wydział podlegało szkolnictwo polonijne w Iranie, niestety na skutek organizacji Delegatury MWRiOP (lipiec 1943 r.) to jej przekazano te kompetencje.

Poza Teheranem administracja Delegatury (jej Ekspozytury) działała w Isfahanie, Meszhedzie oraz Awhazie, jednak najważniejszą rolę opiekuńczo-oświatową pełniła Ekspozytura w Isfahanie, miejscu, gdzie pojawiły się tysiące polskich dzieci ewakuowanych z ZSRR. Na kierownika tej jednostki został wyznaczony Eugeniusz Mancewicz, jego zastępcą został Jakub Hoffman. Organizacja administracyjna oraz struktura Ekspozytury była odzwierciedleniem struktury Delegatury w Teheranie²¹.

PROBLEMY ORGANIZACYJNE MPiOS W TEHERANIE

Organizacja pomocy uchodźcom oraz pracy w Delegaturze MPiOS w Teheranie musiała przebiegać dość szybko, gdyż działania ewakuacyjne trwały w momencie jej powołania do istnienia, a Teheran był przepełniony tysiącami uchodźców transportowanych z Pahlevi. Delegatura w początkowym okresie mogła liczyć na pomoc ze strony Brytyjczyków, Poselstwa RP w Teheranie, PCK, które walnie przyczyniło się do umieszczenia pierwszych uchodźców w byłych koszarach armii irańskiej. Tam założono Obóz Uchodźczy nr 1. Już w pierwszych dniach kwietnia 1942 r. znajdowało się w nim 4000 uchodźców cywilnych, z czego ok. 50% stanowiły dzieci²². Warunki panujące w obozie były spartańskie. Duża liczba uchodźców, nieprzeszkolony personel, który miał się nimi zająć, oraz niedostateczna ilość zapasów to tylko najważniejsze z całej ilości problemów w pierwszym okresie ewakuacyjnym²³. Uchodźcy spali w barakach, które zbudowane były z cegły wysuszonej na słońcu, lub stawianych pośpiesznie namiotach. W obozach nie było łóżek, przybysze spali na pryzkach, a dopiero w zimie przykrywali się kocami. Ludzie mimo trudności w dostaniu się do miasta opuszczali obozy. Początkowo osobno byli umieszczani w obozach mężczyźni, kobiety, dzieci, które straciły rodziców bądź w ZSRR, bądź w trakcie podróży. Później kobietom z dziećmi oraz sierotom przydzielano miejsca w budynkach stałych tak, aby nie narażać ich na kolejne przeniesienia i wynikające z tego niedogodności (np. choroby). Delegatura MPiOS zorganizowała do lipca 1942 r. w Teheranie trzy obozy, z których dwa pierwsze znajdowały się w bardzo bliskiej odległości od siebie. Do Obozu Uchodźczego nr 2 trafiały kobiety oraz dzieci. W jego pobliżu powstały placówki szkolne²⁴. Następny obóz nr 3 został otwarty na

19 K. Walaszczyk, dz. cyt., s. 188-189.

20 S. Lewandowska, *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939-1945*, Warszawa 1993, s. 138.

21 J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej*, Łódź 2012, s. 194.

22 K. Walaszczyk, dz. cyt., s. 196.

23 *Raport płk. Rossa o polskiej ewakuacji z Rosji*, [w:] I. Beaupre-Stankiewicz, D. Waszczuk-Kamieniecka, J. Lewicka-Howells (red.), *Isfahan-miasto polskich dzieci*, Londyn 1987, s. 66.

24 AAN, Poselstwo RP w Teheranie, t. 42, Delegat MPiOS w Teheranie do MPiOS- Sprawozdanie, Pismo z 15.07.1942 r.

skutek napływu ludności do Meszhedu. Obóz nr 3 był oddalony od nich ok. 15 km. Kolejny obóz umiejscowiono w Isfahanie i był on przeznaczony tylko dla dzieci. Obóz Uchodźców nr 5 był zlokalizowany na przedmieściach Teheranu. We wspomnieniach uchodźców wrażenia z pobytu w Teheranie jawią się jako bardzo pozytywne²⁵.

Obozy posiadały własną administrację, na czele której stał komendant. Komendant miał prawo stosować karę aresztu wobec swoich podwładnych²⁶. Ważną funkcję pełnił kwatermistrz, którego zadaniem było zaopatrzenie obozu w środki gospodarcze. W szeregach administracji obozowej pracę znalazło wiele ochotniczek Pomocniczej Służby Kobiet²⁷. W obozie zatrudnieni byli również: lekarze, pielęgniarki, sanitariuszki, higieniści, dentyści. Zadania oświatowe były realizowane przez referaty nadzorujące szkoły, przedszkola, różnorodne kursy zawodowe. Obóz nr 2 posiadał przedszkole, szkołę powszechną, liceum oraz gimnazjum. Znajdowały się tam również świetlice, biblioteka, teatr. Szkoły zostały zlikwidowane w marcu 1943 r. na skutek ewakuacji uchodźców do Afryki²⁸.

Drugi etap ewakuacji uchodźców był już bardziej zorganizowany. Aby wspomóc delegaturę, utworzono jej Ekspozyturę w Pahlevi w lipcu 1942 r. Zatrudnionych tam początkowo było 75 pracowników administracyjnych. Byli oni odbierani w porcie Pahlevi i transportowani do Teheranu. Ważną rolę w tych działaniach pełniło wojsko, które dbało o bezpieczeństwo, pomoc sanitarną, aprowizację. Przekazywało także informacje o warunkach pobytu. W Pahlevi działała również placówka PCK, która zajęła się problemem dożywiania dzieci²⁹. Delegatura MPiOS zorganizowała Przedstawicielstwo RP w Ahwazie, który był punktem transportowym w ewakuacji głównie dzieci z Iranu do Afryki Wschodniej. Przedstawicielstwo miało za zadanie udzielić pomocy oraz informacji uchodźcom, którzy jechali już ok. 36 godzin z Teheranu do Ahwazu i oczekiwali na transport do Afryki³⁰.

Dość istotnym problemem dla nowego Delegata była kwestia związana z opieką zdrowotną. Uchodźcy po trudach drogi znajdowali się w złym stanie fizycznym, a w obozach początkowo nie było dostępu do prysznicy. Ewakuacja przebiegała dość szybko, władze miały jednak problemy ze znalezieniem odpowiedniego miejsca do zakwaterowania. Uchodźcy nie byli przyzwyczajeni do irańskich upałów. W obozach wśród tłumów chorych mnożyły się epidemie tyfusu plamistego, malarii, zapalenia płuc, a wśród dzieci szalały szkarlatyna i koklusz. Co prawda powstał szpital w Pahlevi, lecz nie był on w stanie pomieścić wszystkich chorych. Nie było fachowej kadry medycznej, brakowało lekarzy, pielęgniarek, a chorymi najczęściej zajmowali się miejscowi lekarze pochodzenia hinduskiego. W Teheranie, w miejscowym polowym szpitalu, nie dość, że panowały niedostateczne warunki sanitarne, to brakowało łóżek. Pracowało w nim tylko czterech lekarzy (2 Polaków i 2 Hindusów) i rozpaczliwie poszukiwano pielęgniarek chętnych do pracy. Szpital w Teheranie został przeniesiony poza teren obozu, a w lipcu 1942 r. wybudowano nowy szpital PCK. Wszystkie te działania miały na celu poprawę sytuacji epidemiologicznej, która z czasem była coraz lepsza i poprawiała komfort życia w tak trudnych warunkach (upały, epidemie etc.)³¹.

CHARAKTERYSTYKA DZIAŁAŃ OŚWIATOWYCH PROWADZONYCH PRZEZ DELEGATURĘ MPiOS W TEHERANIE

Działania oświatowe oraz kulturalne prowadzone na Bliskim Wschodzie rozpoczęły się już w 1940 r., a organizacja szkolnictwa cywilnego oraz junackiego na tym obszarze była możliwa dzięki obowiązującej przed wojną ustawie o ustroju szkolnictwa, zwanej „ustawą Jędrzejewiczowską”.

Pierwszy zespół szkół na Bliskim Wschodzie powstał w Tel Awiwie 7.12.1940 roku³². W jego skład weszło: przedszkole, szkoła powszechna, gimnazjum oraz liceum z klasą humanistycznymi humanistyczną i humanistyczno-matematyczną. Początkowo uczęszczało do niej 29 uczniów – otwarto tylko dwie klasy, lecz szybko liczba klas zwiększyła się do sześciu. Szkoła miała pełne prawa średniej szkoły państwowej. Kadra nauczycielska przybyła z Bukaresztu. Dyrektorem zosta-

25 >> „W Teheranie, we wrześniu 1942 r. rozpoczęło się rozładowywanie ludności cywilnej, szły transporty głównie do Afryki. Ojciec mój i ja baliśmy się tej Afryki okropnie, oznaczało to długą rozłąkę, a tutaj, w Teheranie było nam bardzo dobrze” <<. I. Beaupre-Stankiewicz, *Drogi do Isfahanu*, [w:] *Isfahan...*, s. 58.

26 Minister J. Stańczyk na początku 1943 r. wypowiedział się wobec tego proceduru krytycznie i zabronił stosowania jakichkolwiek kar.

27 AAN, Poselstwo RP w Teheranie, t. 42, Sprawozdanie z działalności Delegatury Rządu Polskiego 4.04 - 15.07.1942 r.k. 270.

28 IMPS, MWRiOP, A. 19.II./7, Szkolnictwo poza Wlk. Brytanią, Sprawozdanie ze stanu szkolnictwa na terenie Iranu w okresie od 1.02 do 30.04.1944 r., k.2.

29 J. Pietrzak, dz. cyt., s. 178-179.

30 Tamże, s. 182.

31 AAN, Poselstwo RP w Teheranie, t. 42, Delegat MPiOS w Teheranie do MPiOS- Sprawozdanie, Pismo z 25.07.1942 r.

32 IPMS, MWRiOP, A. 19. I./7, Wydział Ogólny. Sprawozdania za okres lipiec 1940-czerwiec 1941, k. 8.

ła Helena Baryszowa³³, natomiast funkcję kierownika pełnił Alojzy Jeleń. Największą trudnością nowo powstałej szkoły był brak podręczników oraz lektur szkolnych³⁴. Pojedyncze egzemplarze zostały przywiezione z Rumunii, a w późniejszym czasie problemem podręczników zajęła się Delegatura MPiOS³⁵. W roku szkolnym 1940/ 1941 szkołę ukończyło 76 uczniów³⁶. W szkole odbył się też pierwszy egzamin maturalny. Komisja egzaminacyjna była powołana przez Delegata MPiOS w Jerozolimie i zatwierdzona przez gen. J. Hallera. W pierwszym roku 20 absolwentów zdało egzamin dojrzałości, wśród nich dwunastu było żołnierzami³⁷. W kolejnym roku uczniowie wojskowi nie uczęszczali na zajęcia z uczniami cywilnymi. Kadra pedagogiczna liczyła sobie dziesięciu nauczycieli (wśród nich był Janusz Jędrzejewicz) oraz sekretarza, woźnego i lekarza.

Sytuacja polskiej oświaty w Iranie diametralnie się zmieniła, gdy w 1942 r. wraz z armią gen. Władysława Andersa ZSRR³⁸ opuściło kilkadziesiąt tysięcy³⁹ polskiej ludności cywilnej, w tym 14.000 dzieci. Młodzież oraz dzieci umieszczono na terenie Bliskiego Wschodu, w Indiach, Afryce, Meksyku, Nowej Zelandii. Opiekę nad nimi oprócz placówek konsularnych sprawowało przede wszystkim MPiOS w Londynie, które rozpoczęło proces tworzenia swoich przedstawicielstw na terenach emigracyjnych. Jednostka ta zajęła się problemem organizacji sieci szkolnej, jednak duża liczba uczniów zaczęła negatywnie wpływać na procesy dydaktyczno-wychowawcze. Zauważył to Minister Pracy J. Stańczyk oraz skierował pismo do gen. J. Hallera, w którym apelował o przekazanie kompetencji zarządzania placówkami szkolnymi Urzędowi Oświaty i Spraw Szkolnych⁴⁰. Gen. J. Haller ten problem poddał dyskusji na konferencji we wrześniu 1942 r., w której uczestniczyli przedstawiciele MPiOS oraz MWRiOP. Działacze MPiOS proponowali, by stanowisko delegata było formalnie związane z ich ministerstwem⁴¹. Na skutek rezygnacji ze stanowiska ambasadora RP w ZSRR funkcję ministra stanu- Pełnomocnika Rządu RP na Wschodzie objął prof. St. Kot, który dążył do rozdzielenia kompetencji oświatowych od MPiOS i wyrażał chęć powołania do istnienia urzędów na terenie Afryki oraz Iranu (w Teheranie). Problem istnienia delegatury na Wschodzie był coraz obszerniej poruszany na posiedzeniach Rady Narodowej RP. W kwietniu 1943 r. jeden z jej członków, Franciszek Wilk zaapelował, iż rozwiązanie problemu administracyjno-organizacyjnego oświaty na Bliskim Wschodzie nie może już czekać. Projekt ten został poddany głosowaniu, jednak nie otrzymał wymaganej ilości głosów⁴². Pozytywna decyzja zapadła 16.04.1943 r., kiedy to gen. J. Haller wydał rozporządzenie w sprawie utworzenia delegatur Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych w Iranie (z siedzibą w Teheranie), Palestynie (obejmującą Egipt oraz Liban⁴³) z siedzibą w Jerozolimie, Afryce z siedzibą w Nairobi oraz Meksyku z siedzibą przy Poselstwie RP w Meksyku⁴⁴.

W podróż do Iranu wysłano byłego dyrektora gimnazjum w Nadwórnej Józefa Follprechta, by przedstawił w ministerstwie relację z obserwacji stanu oświaty na Bliskim Wschodzie. J. Follprecht miał też objąć stanowisko kierownika Referatu Szkolnego⁴⁵. Formalne przekazanie urzędów delegatom: J. Follprechtowi⁴⁶ oraz jego zastępcy Łukaszowi Kur-

33 H. Baryszowa przed wojną pracowała w prywatnym Gimnazjum Żeńskim E. Majewskiej w Warszawie, była członkiem Związku Zawodowego Nauczycielstwa Polskich Szkół Średnich. Zob. J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939- 1950*, Lublin 1993, s. 76.

34 IPMS, MWRiOP, A. 19. I./9, Wydział Ogólny Sprawozdania za rok 1941, Szkolnictwo poza Wlk. Brytanią, k. 5. Dopiero 25.08.1942 r. gen. Józef Haller powołał do istnienia Komisję Oceny Podręczników przy Urzędzie Oświaty i Spraw Szkolnych w Londynie.

35 IPMS, MWRiOP, A. 19. II./14, Sprawa kierownictwa Szkoły Polskiej w Tel- Awiwie za rok 1941/ 1942, k. 8.

36 IPMS, MWRiOP, A. 19. II./9, Sprawozdanie Gimnazjum i Liceum w Tel- Awiwie za rok 1940/ 1941, k. 3.

37 Tamże, k. 9.

38 Na skutek polsko-radzieckiej umowy z 1941 r. oraz po ogłoszeniu amnestii dla Polaków stacjonujących na terenie ZSRR przybywały ich rodziny wraz z dziećmi. Gen. Anders mając na względzie pojawienie się młodzieży utworzył rozkazem z dnia 12.09.1941 r. wojskowe formacje młodzieżowe zwane oddziałami junaków oraz junaczek. Zob. więcej: P. Żaroń, *Kierunek wschodni w strategii wojskowo- politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940- 1943*, Warszawa 1988, s. 32.

39 J. Wróbel szacuje liczbę ewakuowanych na ok. 115 tys. żołnierzy i ludności cywilnej. Zob. J. Wróbel, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942- 1950*, Łódź 2003, s. 42.

40 IPMS, MWRiOP, A. 19. I./14, Pismo J. Stańczyka z 19.06.1942 r. do Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych w sprawie pomocy powstającym szkołom, k. 1.

41 AAN, Zbiór akt polskich władz emigracyjnych w Londynie, Odpis pisma J. Stańczyka z 28.09.1942 r. do Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych w sprawie delegatur, sygn. 9, k. 80.

42 IPMS, MSZ, A. 5. III./ 71, Rezolucja Rady Narodowej RP w sprawie opieki na młodzieżą szkolną, k. 1.

43 IPMS, MWRiOP, A. 19. III. /10, Pismo Stanisława Rzerzychy, k. 1.

44 IPMS, MWRiOP, A. 19. II./ 52, Rozporządzenie Ministra Kierownika Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych z dnia 16.04.1943 r., k. 1. Wydana rozporządzenie nie miało niestety podstawy prawnej- gen. Haller bezprawnie powołał się na dekret z 1.05.1941 r. Zob. więcej: W. Chmielewski, *Powstanie delegatur polskiej administracji szkolnej na uchodźstwie*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2012, t. XLIX, s. 45- 47.

45 IPMS, MWRiOP, A. 19. I./14, Pismo J. Hallera do St. Kota w sprawie szkolnictwa na Wschodzie, k. 1.

46 Pełnił swą funkcję do stycznia 1945 r.

dybasze⁴⁷ (funkcję przestał pełnić we wrześniu 1943 r.) w Jerozolimie, Stanisławie Sztacie (zaraz po nim Stanisławowi Rzerzysze⁴⁸) stało się możliwe dopiero w maju 1943 r.⁴⁹ Istniejący stan prawny administracji oświatowej na uchodźstwie w niedługim czasie uległ zmianie. Na skutek śmierci gen. Sikorskiego (w lipcu 1943 r.) w dniu 14.07.1943 r. utworzono Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego na czele z ministrem ks. Zygmuntem Kaczyńskim. Kaczyński wydał akt będący podstawą dalszego funkcjonowania delegatur Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego w dniu 4.08.1943 r.⁵⁰ Od tego momentu delegatura z siedzibą w Iranie objęła swym nadzorem pedagogicznym także Indie.

Rozmieszczenie sieci szkolnej w Iranie związane było bezpośrednio z powstawaniem obozów uchodźczych. Pierwsze obozy były zakładane pośpiesznie w pierwszej połowie roku, na przełomie kwietnia i maja 1942 r. Większość uchodźców, którzy przybyli do Iranu, trafiała tutaj drogą morską z Krasnowodzka i była kierowana do Pahlevi, portu nadkaspjskiego. W pierwszych dniach wywieziono w głąb kraju ok. 2000 żołnierzy, bowiem nie spodziewano się tak dużej grupy uchodźczej. Według danych poselstwa RP w Teheranie do Pahlevi przybyło ok. 15 000 cywilów⁵¹ (później okazało się, że ta liczba została zawyżona). Ostatecznie liczba wynosiła 12 600 cywilów oraz ok. 22 000 żołnierzy⁵². Wspomnieć tutaj należy, iż ok. 40% uchodźców stanowiły dzieci⁵³. Oprócz kwestii aprowizacyjnych i medycznych władze musiały zadbać także o utworzenie polskich szkół.⁵⁴

Początkowo szkoły były zakładane w halach czy magazynach, gdyż nie było dostatecznych warunków lokalowych lub też działały na powietrzu. O przydziale dziecka do danej klasy decydowało świadectwo albo krótki, pobieżny sprawdzian wiadomości⁵⁵. Obozowe szkoły w Teheranie obejmowały: 6-klasową szkołę powszechną i 4-klasowe gimnazjum przy Obozie Uchodźczym nr 1 i nr 2. Do końca września 1942 r. uczyło się w nich ok. 2500 dzieci. Po przyjęciu drugiej fali uchodźczej władze utworzyły w Teheranie kolejnych 5 szkół⁵⁶. Drugim co do wielkości polskim ośrodkiem stał się Isfahan. W kwietniu 1942 r. przybyło do niego ok. 900 dzieci, początkowo otworzono 5 szkół, jednak szybko okazało się, że ta liczba była niewystarczająca. W 1943 r. uruchomiono pierwsze liceum. Szkolnictwo polonijne w Isfahanie wyróżniało się rozwiniętym przygotowaniem zawodowym. Organizowano kursy stolarstwa, ślusarstwa, szycia, haftu, koronkarstwa, dywaniarstwa, kierowców samochodów⁵⁷. Ahwaz był miejscem nietypowym, jeżeli chodzi o sposób utworzenia obozu, gdyż znajdował się tam obóz przejściowy, więc tworzenie pierwszych placówek oświatowych było utrudnione. W 1942 r. działały tutaj dwie szkoły, jednak nauka została w nich zawieszona⁵⁸.

Kadra nauczycielska nie posiadała pełnych kwalifikacji, do pracy nauczycieli były powoływane ochotniczki z Pomocniczej Służby Kobiet. W listopadzie 1943 r. utworzono kurs doszkalający dla nauczycieli szkół powszechnych w Teheranie. Program takiego kursu obejmował zajęcia ze wszystkich przedmiotów szkolnych, wiedzy o Polsce, wychowania fizycznego⁵⁹. Organizacja takich kursów miała na celu zachęcić kandydatów do zawodu nauczyciela do podnoszenia kwalifikacji, gdyż praca nauczyciela nie była dobrze płatna – miesięczny zarobek wynosił ok. 4 funtów. Dla porównania miesięczne uposażenie maszynistki w Delegaturze MPiOS wynosiło 30-35 funtów, maszynistki w obozie ok. 8 funtów, natomiast sanitariuszki ok. 9 funtów⁶⁰. Wynagrodzenie nauczycieli rosło jednak wraz ze stażem pracy lub nabyciem pełnych kwalifikacji. W szkołach

47 Łukasz Kurdybacha służył na Wschodzie w Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich do 31.12.1942 r. W Jerozolimie spotkał się z nim Stanisław Kot, który zaangażował go w prowadzenie działalności wydawniczej podręczników szkolnych w Podkomisji dla Oceny Podręczników Szkolnych na Wschodzie. Zob. więcej: K. Bartnicka, *Łukasz Kurdybacha (1907-1972). Stan badań i problematyka badawcza*, [w:] „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1988, t. 31, s. 113-114.

48 Stanisław Rzerzycha przed wojną był dyrektorem gimnazjum w Wołkowysku. Zob. M. J. Górszczyk, *Szkie emigracyjne. Rumunia, Iran, Palestyna, Egipt*, Warszawa 1948, s. 124.

49 AAN, MPiOS, sygn. 106, k. 18,19.

50 IMPS, MWRiOP, A. 19. II./52, Rozporządzenie MWRiOP w sprawie utworzenia delegatur, k. 1.

51 J. Zając, *W Szkocji i na Środkowym Wschodzie. II tom pamiętników wojennych. Dwie wojny*, Londyn 1967, s. 97-107.

52 IMPS, A. 11./64, Poselstwo RP w Teheranie do MPiOS, k. 2.

53 K. Wróbel-Lipowa, *Śladami polskich dzieci- tułaczy w czasie II wojny światowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin Polonia”, t. LX, Lublin 2005, s. 236-238.

54 W Iranie do końca 1942 r. funkcjonowało 31 szkół powszechnych, 8 gimnazjów, 1 liceum, 3 przedszkola. Zob. więcej: Z. Żaroń, *Wojenne losy ludności polskiej na obczyźnie w latach 1939-1947*, Warszawa – Londyn 2004, s. 68.

55 M. Dutkiewicz, *Moje wspomnienia Rosji Sowieckiej, Iranu i Afryki*, [w:] H. Chudzio (red.), *Z mrozów Syberii pod słońce Afryki*, Kraków 2012, s. 192.

56 AAN, Poselstwo RP w Teheranie, Delegatura MPiOS w Teheranie do MPiOS, Sprawozdanie z działalności szkolnictwa w Iranie za okres 10 kwietnia-15 września 1942 r., sygn. 592, k. 3.

57 J. Draus, dz. cyt., s. 99-100.

58 K. Walaszczyk, dz. cyt., s. 201-202.

59 J. Wróbel, dz. cyt., s. 77.

60 AAN, MPiOS, Memoriał SL w Iranie, sygn. 92, k.10. W roku 1944 r. uposażenie nauczycieli pracujących na uchodźstwie wzrosło i wahało się od 10 do 20 funtów. Zob. IMPS, MWRiOP, A. 19. II./6, Normy wynagrodzeń nauczycieli szkół rozmaitych typów oraz pracowników administracji szkolnej w Iranie, k. 1.

w Iranie nauczyciele pracowali na dwie zmiany – od 7.00 do 12.00 oraz w niektórych szkołach od 16.00 do 19.30. Rok szkolny trwał 8 miesięcy. Problemem było m.in. obsadzenie stanowiska nauczyciela języka angielskiego⁶¹. W poszerzanie działalności placówki chętnie włączali się uczniowie, którzy działali w samorządzie uczniowskim, różnych kółkach przedmiotowych, drużynach harcerskich. Koło Rodzicielskie organizowało kolonie, uroczystości okolicznościowe, bezpłatne dożywianie dzieci⁶². Współpraca władz oświatowych, kadry pedagogicznej, rodziców oraz samych uczniów przebiegała poprawnie.

PODSUMOWANIE

Dla polskiej grupy uchodźczej istotną sprawą w czasie pobytu w Iranie była pomoc ze strony tamtejszego Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej. Taka nadeszła z inicjatywy pierwszego delegata MPiOS w Teheranie W. Styburskiego. Uchodźcy otrzymali od władz także możliwość uczestniczenia w życiu społeczno-kulturalnym, a dzieci miały możliwość uczęszczania do szkół. Organizacja szkolnictwa na terenie Iranu była zjawiskiem bardzo ważnym w perspektywie dalszej drogi życiowej uchodźców. Władze położyły nacisk na rozwój szkolnictwa zawodowego, dokształcanie młodzieży na różnorakich kursach zawodowych. Szczególnie ważną kwestią był nabór kadry pedagogicznej. Delegatura MPiOS po objęciu w niej kierownictwa przez F. Halucha, mimo pewnych sporów politycznych i personalnych, walczyła przyczyniła się do utworzenia nowych szkół, zatrudnienia w nich nauczycieli i pracowników.

ARCHIWALIA:

- [1] **Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie**- zespoły: Ambasada RP w Londynie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Poselstwo RP w Teheranie, Prezydium Rady Ministrów- Archiwum Libermanowej
- [2] **Archiwum Akt Nowych w Warszawie**- zespoły: Archiwum Mikołajczyka, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP w Londynie, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Poselstwo RP w Teheranie, Zbiór akt polskich władz emigracyjnych w Londynie

BIBLIOGRAFIA:

- [3] Bartnicka K., *Lukasz Kurdybacha (1907- 1972). Stan badań i problematyka badawcza*, [w:] „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1988, t. 31
- [4] Beaupre- Stankiewicz I., Waszczuk- Kamieniecka D., Lewicka- Howells J. (red.), *Isfahan- miasto polskich dzieci*, Londyn 1987
- [5] Bełdowski L. (red.), *Polacy w Indiach 1942- 1948 w świetle dokumentów i wspomnień*, Warszawa 2002
- [6] Chmielewski W., *Powstanie delegatur polskiej administracji szkolnej na uchodźstwie*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 2012, t. XLIX
- [7] Draus J., *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939- 1950*, Lublin 1993
- [8] Dutkiewicz M., *Moje wspomnienia Rosji Sowieckiej, Iranu i Afryki*, [w:] Chudzio H. (red.), *Z mrozów Syberii pod słońce Afryki*, Kraków 2012
- [9] Górszczyk M. J., *Szkice emigracyjne. Rumunia, Iran, Palestyna, Egipt*, Warszawa 1948
- [10] Hulas M., *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie IX 1939- VII 1943*, Warszawa 1996
- [11] Kroll B., *Struktura polskich centralnych władz emigracyjnych w latach 1939- 1945*, „Czasopismo Historyczno- Prawne” 1976, t. 28, z. 2
- [12] Kulniani J., *Z badań nad działalnością społeczną i opiekunictwem rządu RP na emigracji w latach 1939- 1944*, „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 2
- [13] Lewandowska S., *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939- 1945*, Warszawa 1993
- [14] Pietrzak J., *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej*, Łódź 2012
- [15] *Polska służba zagraniczna po wrześniu 1939 r.*, Londyn 1954
- [16] Urzyńska D., *Polski ruch socjalistyczny na obczyźnie w latach 1939- 1945*, Poznań 2000
- [17] Walaszczyk K., *Środkowy Wschód w latach II wojny światowej. Relacje i działania polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w Iranie, Iraku i Afganistanie*, Toruń 2012
- [18] Wróbel- Lipowa K., *Śladami polskich dzieci- tułaczy w czasie II wojny światowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie- Skłodowska Lublin Polonia”, t. LX, Lublin 2005
- [19] Wróbel J., *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942- 1950*, Łódź 2003
- [20] Zajac J., *W Szkocji i na Środkowym Wschodzie. II tom pamiętników wojennych. Dwie wojny*, Londyn 1967
- [21] Zgórniak M. (red. *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t.4.), Kraków 1998
- [22] Żaroń P., *Kierunek wschodni w strategii wojskowo- politycznej gen. Władysława Sikorskiego 1940- 1943*, Warszawa 1988
- [23] Żaroń Z., *Wojenne losy ludności polskiej na obczyźnie w latach 1939-1947*, Warszawa – Londyn 2004

NETOGRAFIA:

- [24] Haluch F., *Ustawa o ułatwieniach w poszukiwaniu i wydobywaniu minerałów bitumicznych*, Drukarnia Towarzystwa Szkoły Ludowej, 1938, <http://w.bibliotece.pl/books/e998c8a9c2e840ec9b734a0885acea99/>, 02.11.2014 r

61 AAN, MPiOS, Sprawozdanie z działalności Delegatury MPiOS w Teheranie na czas od 1 do 31.05.1943 r., sygn. 131, k. 15.

62 Tamże, k. 12.